

Literatura *okraje* na hraně zákona

Ke sporu o „brak a obscenitu“
(nejen) za první republiky

— Tomáš Pavlíček¹ —

Ve dvacátých letech minulého století byl v českém prostředí sveden spor o právní normu v úředních dokumentech nazývanou „Zákon proti oplzlým výtvorům a literárnímu braku“. Tento konflikt byl jedním z dobově příznačných výrazů obecnějšího fenoménu: rozporu mezi autonomní povahou literárního díla, jak byla prosazována zejména od sklonku 18. století, a mocenskými či ideologickými nároky souběžně vztahovanými na oblast umělecké tvorby (Struck 1999)². Chápeme jej jako kulminační bod procesu latentně probíhajícího několik desetiletí a navenek vystupujícího formou publicistických debat a polemik v kulturních a osvětových periodických tiscích. Jeho finále je i střetem o pravidla vymezování literárních hranic, jež rozhodují o vnímání určitých děl jako (ne)literárních.

1 Text vznikl za podpory grantového projektu P406/10/2127 *Literární cenzura v obrysech. Administrativní kontrola a regulace literární komunikace v české kultuře 19. a 20. století* (GA ČR, 2009–2013).

2 Wolfgang Struck sleduje obecnou dimenzi problematiky a analyzuje mj. i zákaz literárního textu na základě právní normy a prostřednictvím instituce, což s naší problematikou bezprostředně souvisí.

Reflexi „zhoubné“ četby (textů údajně porušujících mravní normy a kazících vkus čtenářů) lze v literárních dějinách sledovat po staletí. Genezi pokusů o potlačování této četby a mechanismy „kolonizace ne-literatury literaturou“ nastínil Pavel Janáček v monografii *Literární brak* (Janáček 2004: 17–59). Z autorových úvah vycházíme, v centru našeho zájmu stojí však jen dílčí úsek tohoto procesu: pokusíme se pak nastínit důvody zostřování postojů stran konfliktu a podrobněji se zaměříme na instituce, jež svou aktivitou situaci podstatně spoluurčovaly. Z mezinárodního kontextu se jako podnětné jeví srovnání s paralelním (či časově předběžným) děním v Německu. Pokusíme se přitom postihnout jak společné rysy boje za právní normy postihující „brak a pornografii“, tak rozdíly, jež vypovídají o specifických konstitutivních rysech literární komunikace obou sledovaných prostředí.

Proměny evropské společnosti 19. století se odrazily mj. i na výrazném růstu počtu potenciálních čtenářů, tedy i zájemců o texty beletristické (Engelsing 1973: 96–121)³. Spolu s liberálnějšími právními normami, inovacemi tisku jako dominantního média prostředkování, rostoucí rolí tržních vztahů formujících nabídku knižních titulů i proměnami dalších institucí zapojujících se do literární komunikace (mj. půjčoven knih) se projevil v rozšiřujícím se spektru titulů. V Německu ve druhé polovině 19. století vzrostl ve srovnání s půlstoletím předchozím počet knih o zhruba trojnásobek. Vzestupnou tendenci vykazují množství i náklad beletristických děl, což se odráží rovněž v počtu titulů určených širšímu, neelitnímu čtenářskému publiku. Ty vzhledem k omezeným kulturním kompetencím předpokládaných „spotřebitelů“ navazovaly na osvědčené prvky populární literatury starších období – zábavnost, dobrodružnost, napětí a vzrušení (srov. Wittmann 1999: 252–253; obecně k vývoji německého knižního trhu *ibid.*: 237–299). Obdobnou dynamikou, jak dokládá Zdeněk Šimeček, se vyznačoval také vývoj knižní produkce u nás. Autor taktéž upozorňuje na dobově příznačnou (od sedmdesátých let se stupňující) tendenci k rozšiřování nabídky zábavné literatury, zejména „krvelačných příběhů, detektivek a obscenní literatury“ (Šimeček 2002: 115), vydávané nejčastěji formou levných sešitů šířených kolportážně.

Paralelně s diferenciací čtenářské veřejnosti a proměnami trhu vstupuje do hry i další aktér konfliktu – lidovýchovné hnutí. Ve střední

3 Rolf Engelsing na základě dílčích statistických podkladů dokládá faktické vymýcení analfabetismu v německé populaci. I v dříve zaostalých částech země (východní a západní Prusy) se podle něj počet analfabetů na přelomu 19. a 20. stol. pohyboval okolo pouhého 1 %.

Evropě lze jeho razantnější nástup zachytit již od sedmdesátých let 19. století (nedlouho po vyhlášení císařství, v roce 1871, se například v Německu konstituuje Gesellschaft für Verbreitung von Volksbildung). V českojazyčném prostředí se instituci specializovanou na lidovýchovou práci – Osvětový svaz (po vzniku republiky přejmenovaný na Masarykův lidovýchovný ústav) – podařilo po několika nezdarech ustavit až v roce 1905.⁴ Úkolem těchto spolků bylo v duchu „emfatické víry v sílu vzdělání“ působit na široké vrstvy formou přednáškové činnosti a nabízením literatury stimulující formování „pozitivních“ národních hodnot (Langewiesche 1989: 108). Aktivně se zapojovaly do konstituování sítí tzv. lidových knihoven, pro něž například formou sbírek zajišťovaly knižní tituly nebo zprostředkovávaly finance na zřízení a vybavení půjčoven. Tytéž spolky pak prováděly i výběr a administraci titulů. V německém prostředí vydala například zmíněná společnost katalog *Bücher für Volksbibliotheken* (1892), jenž byl do roku 1911 publikován ještě jedenáctkrát (Pokorný 2003: 27). U nás již během budování sokolských knihoven upozorňoval Karel Vaníček, významný cvičitel, „písmák“ a zakladatel sokolského muzea, na „krvavé a detektivní romány nebo dokonce kluzké plody spisovatelů francouzského polosvěta“ (ibid.: 48), kterých se při utváření knihovnických fondů prostředkujících četbu širším vrstvám bylo třeba vyvarovat.

K první gradaci boje proti „pornografii a braku“ (ne náhodou bylo takto volně překládáno německé „Schmutz- und Schundkampf“) ve střední Evropě dochází kolem roku 1900, kdy byl v německém říšském sněmu prosazen tzv. Lex Heinze. Ten se zaměřoval na omezení rozšiřování „obscenních“ (unzüchtige) spisů a měl postihovat nejen tisky, ale i vyobrazení či zveřejnění děl „s vypjatým erotickým obsahem“. Po bouřlivých sporech se podařilo znění zákona oslabit (mj. s ohledem na divadelní inscenace), ale sama jeho existence představovala úspěch lidovýchovných spolků a projevila se následnou polemikou v kulturní publicistice a zejména ve specializovaných brožurách.

Spisek *Unser Volk in Gefahr! Ein Kampf gegen die Schundliteratur* (Náš národ v nebezpečí! Výzva k boji proti brakové literatuře, 1909) Karla Brunnera je emfatickým útokem proti „brakové“ literatuře, „nejtrapnějšímu jevu knihtisku, od dob jeho vynálezu“ (Brunner 1909: 3). Autorův výklad je založen na pseudolékařské terminologii

4 Myšlenky lidové výchovy se však prosazují již dříve: jednak v rámci sokolského hnutí, jež reagovalo na razantní pronikání českého živlu do dalších oblastí života, jednak v učitelských kruzích, zvláště v souvislosti s činností Ústředního spolku jednot učitelských (srov. Pokorný 2003: 41–108).

a romantické metafoře národa jako těla.⁵ „Brak“ je dle Brunnera epidemií, morem či jedem smrtelně ohrožujícím tělo i ducha společnosti. Jeho čtení má podle něj přímou spojitost se zločinností a i výroba takových tiskovin je zločinem, neboť výrobci vydělávají miliony, zatímco konzumenti se stávají oběťmi, které čtivo odsuzuje k materiální i myšlenkové chudobě. Brunner uvádí výčet titulů označovaných za brakové – kromě detektivních příběhů (mj. sešitových románů s postavou Sherlocka Holmese, Nata Pinkertona či Nicka Cartera) sem řadí i texty dobrodružné (adaptace příběhů Giacoma Casanovy, indiánky s postavou Buffalo Billa), loupežnické či pirátské romány, respektive eroticky zaměřenou edici *Intimních příběhů*. Sleduje i „hospodářské škody“, jež má tato literatura páchat (ročně se za ni údajně vydá 50 milionů marek, zabezpečuje obživu pochybným nakladatelským domům) a varuje před jejím hrozivým kvantitativním nárůstem a šířením zejména mezi mladými čtenáři.

Brožurka Ernsta Schultzeho *Die Schundliteratur. Ihr Wesen. Ihre Folgen. Ihre Bekämpfung* (Braková literatura. Její podstata. Její následky. Její potírání; 1908) je soustavnější analýzou problematiky, zachycenou optikou osvětové práce. Autor, jenž patřil k vlivným teoretikům lidovému, nejprve podává obecnou charakteristiku sešitové produkce – zdůrazňuje její mizivou uměleckou hodnotu a diferencuje tituly podle společenské závadnosti či neškodnosti. Typologizuje nebezpečná díla podle tematického klíče na kriminální romány (vyzdvížena opět série spojená postavou detektiva Nicka Cartera), dále *hintertreppenromane*, charakteristické hrůzostrašnou a tajuplnou zápletkou, a pornografické tisky. Brožurka popisuje údajné škodlivé společenské důsledky této produkce (kriminalita, sebevraždy, negativní ekonomický dopad) i důvody jejího úspěchu u širokých vrstev (senzačnost, vzrušení, čtenářská vášeň dětí stimulovaná seriálovou formou). Koncepčnost a programová povaha publikace je zřejmá z důrazu na propracování strategií boje proti této literatuře. Jsou v ní kombinovány jak body restriktivní (zákonodárství, jeho prosazování výkonnou mocí), tak tvůrčí prvky osvětové práce: přednášky, péče o knihovny různých typů (rovněž školní a dětské knihovny), koncipování „vzorových knihoven“ či prezentace korpusu odmítaných knih formou komentovaných výstav. Autor zohledňuje také nutnost koordinace práce s institucemi knižního trhu.

Není bez důležitosti, že brochurky podobného typu byly použity i při sporech o zákon proti „pornografii a braku“ (týká se to např. Schultzeho

5 Za upozornění na tuto konotaci děkuji Michaelu Wögerbauerovi.

práce přetištěné mj. v roce 1925) a našly ohlas i za hranicemi. Na oblasti tzv. pornografie lze navíc doložit i další z efektů modernizačních tendencí. Počátek století je spojen s opakovanými snahami o mezinárodní multilaterální dohodu koordinující zásah proti tomuto typu textů, jehož výsledkem se stala v roce 1910 v Paříži uzavřená úmluva omezující jejich volné šíření. Byla zaměřena především na distribuční kanály a narušování oběhu této literatury postihem vydavatelů, v Německu kvůli ní vznikla instituce Zentralpolizeistelle zur Bekämpfung unzüchtiger Bilder und Schriften (Ústřední policejní úřad pro potlačování obscénních vyobrazení a spisů; zkráceně Polunbi). Zahájila činnost roku 1912 a měla pracovat především jako koordinační instance pro realizaci úmluvy. Výsledkem jejich aktivit bylo mj. sestavení seznamů zakázaných spisů, počty zákazů přitom šly dle souhrnné dokumentace (Birett 1995) do tisíců.⁶

Souběžné působení mezinárodní úmluvy i zmíněné instituce se projevilo v zákonném opatření zaměřeném na mládež, dle lidovýchovných spolků nejohroženější část čtenářské veřejnosti. Německý zákon na ochranu mládeže proti pornografii a braku se stal již v průběhu schvalování předmětem ostrých polemik. Obavy zastánců moderní literární kultury pregnantně formuloval Thomas Mann: „nezbytnost chránit naši mládež proti pornografii a braku, [...] na níž se [...] diskutovaný návrh zákona má zakládat, není pro každého čtoucího a vědoucího ničím než nicotnou záminkou jeho autorů zajistit si průrazný právní prostředek proti duchu samému a jeho svobodě“ (cit. dle Beutin 2001: 394). Přes protesty části – převážně liberálně a levicově orientované – literární veřejnosti byl zákon v prosinci roku 1926 prosazen. Nařizoval sestavení seznamu závadných tiskopisů, jehož administrací byly pověřeny „dohlížecí úřady“ (Prüfstellen) v Berlíně a Mnichově, revizní institucí se stala Oberprüfstelle für Schmutz- und Schundschriften (Nejvyšší dohlížecí úřad pro pornografické a brakové spisy) v Lipsku. Oběh titulů uvedených na seznamu měl být omezen tak, aby se ani exempláře, ani pouhé informace o nich nedostaly k osobám mladším osmnácti let: zákon zakazoval prodej, kolportáž, omezoval inzerci, vystavování obálek ve výkladech apod. Za porušení hrozily přísné finanční sankce či věznění.

V roce 1926 vznikala i v Československu předloha obdobné zákoné normy. Z úředních dokumentů vyplývá, že se tak dělo v souvislosti

6 První seznam „pornografických a brakových“ titulů z roku 1912 zahrnuje kolem 5000 položek, později (1929 a 1936) byl doplněn o dva obsáhlé dodatky. Uvádí publikace německé i tituly v jiných jazycích (nejčastěji angličtině a francouzštině).

s ratifikací Ženevské konvence (září 1923),⁷ jež v obměněné podobě přijímala ustanovení Pařížské úmluvy (iniciativa patrně vyšla od zástupců zainteresovaných ministerstev). Zákon přivítal Svaz nakladatelů a knihkupců a formou ankety se k němu vyjádřili i zástupci pedagogických, lidovýchovných a knihovnických kruhů. Došlo k tomu na schůzi svolané Masarykovým lidovýchovným ústavem v březnu 1927 a závěry jednání odrážely názorovou diferenciaci v řadách odborné veřejnosti. Jedna část, zejména konzervativně orientovaní knihovníci a učitelé (mj. Zdeněk Záhoř či Viktor Braun), v duchu radikálních názorů z německého prostředí zdůrazňovala škodlivost „brakové literatury“. V Záhořově příspěvku zazněly vedle argumentů o negativních důsledcích na vkus čtenářů, především mládeže, také výtky spojující toto čtivo se zločinností či prostitucí. Navíc: „Tyto zhoubné knihy [...] dusí odbyt knihy dobré, která byla vždy duchovní zbraní národa. Odtud vyplývá nutnost boje proti této rakovině“ (O pornografii [...] 1927: 9). Další z referujících (Jan Thon, Ladislav Piazza či kritik dětské četby, knihovník Václav František Suk) zmíněný druh literární produkce rovněž odsoudili, zdůraznili však potřebu pozitivní pedagogické a lidovýchovné práce. Za jediný správný postup považovali „vytlačování literatury špatné literaturou dobrou“. V tom se mělo spojit úsilí všech zainteresovaných spolků.

Odlišnou pozici zaujal Bohuslav Koutník, knihovník a odborník na psychologii čtenáře. Právě z pozic „bibliopsychologických“ upozornil na problematičnost kauzálního spojování četby se zločinem či s narušováním mravních norem. Vztah mezi estetickou úrovní populární literatury a jejími recipienty i podezření z kriminálních konotací představil odlišnou optikou než zastánci restrikcí: „naopak tyto publikace řídí se vkusem čtenářstva. Nalezly-li se často u zločinců, jest to dáno jejich povahou a ne povaha četbou, ostatně ohromná spousta čtenářů není zločinná“ (ibid.: 7). Ještě radikálněji se na obranu této literatury postavili Jiří Mahen a Bohuslav Šída. Mahen zpochybnil samu snahu „zachraňovat veřejnou morálku, či dokonce etiku nebo estetiku a její hodnoty“ (ibid.: 10). Připomněl relativitu a nutnost adekvátní interpretace pojmů *brak*, *estetická* či *etická hodnota*. Upozornil i na možnost účelového výkladu zákona, jež byla debatována německou publicistikou. Z kritiky pak vyvodil pozitivní stanoviska – stát by měl v této věci velkoryseji podporovat knihovny, zajistit vzdělávání jejich odborných sil a případnou pedagogickou práci s širokými vrstvami obyvatelstva, k čemuž jsou

7 Z dochovaných dokumentů ministerstva spravedlnosti a ministerstva školství a národní osvěty je ovšem zřejmé, že snaha o vznik zákonné úpravy byla vyvíjena již od vzniku republiky.

stávající legislativní úpravy dostačující. Výsledkem jednání se stala rezoluce (odsouhlasená většinou účastníků, proti byl zřejmě jen Mahen), jež vyzněla jako podpora možného zákona (bude-li ovšem prosazen).

Přípravné práce byly sledovány denním tiskem, polarizovaným podle sympatií k zamýšlené legislativní normě. Zejména listy konzervativně orientované (*Národní listy*, *Národní politika*, *Našinec*) záměr nadšeně podporovaly, formou nezaujatého referování i prostorem pro odpůrce zákona se k tématu vyjadřovaly *Lidové noviny*. Ferdinand Peroutka v nich – s odkazem na Německo – ztotožnil tendenci k prosazení norem s vládou pravice. Ač se sám označil za zastávce boje proti pornografii, protestoval proti předloze zákona a hlavně proti velmi volné definici „braku“. Připomněl francouzský zákaz *Paní Bovaryové* a zmínil hypotetickou možnost postihu například textů Fráni Šrámka, „který psal poněkud volně o lidském těle“ (Peroutka 1927: 1). Z rozhovoru s ministrem spravedlnosti Alfrédem Meissnerem v *Lidových novinách* pak vyplýval rozporuplný postoj části politických kruhů k legislativní úpravě. Ministr připomněl potenciální nebezpečí, jež by jejím prosazením mohlo hrozit umění a literatuře, a upozornil na soudní procesy vedené „proti dílům literárně cenným i proti Flaubertovi“ (Meissner 1929: 2). Specializovaný zákon v podobě, jak byl navrhován, nakonec prosazen nebyl, jeho klíčové pasáže se však v přepracované podobě promítly do tzv. malého tiskového zákona z roku 1933, zejména do části „Tiskopisy ohrožující mládež“ (§ 5–9), a do vládního nařízení „O tiskopisech, jež ohrožují mládež“ (z 9. 11. 1934). Příslušná ustanovení ovšem do konce první republiky fakticky nebyla uvedena do života. Především nedošlo ke zřízení Sboru pro posuzování tiskopisů ohrožujících mládež, který měl uplatňování cenzury „pornografické a brakové“ literatury koordinovat. K opětovné snaze potenciál těchto norem plně prosadit došlo až ve čtyřicátých letech (srov. Janáček 2004: 112–113, text zákona a vládního nařízení *ibid.*: 309–320).

Boj proti „pornografii a braku“ v německém a českém prostředí měl odlišný průběh i výsledky. V prostředí německém je patrná kontinuita postupu daná důsledností v prosazování právních norem – spor lze sledovat jako souvislou linii od prosazení (limitované podoby) „Lex Heinze“ přes úspěšnou kampaň osvětových sdružení na identifikaci, odsouzení a potlačování této literatury a zřízení ústředí pro posuzování její „škodlivosti“ až po zákon na ochranu mládeže proti pornografii a braku.⁸ Situace u nás

8 Ani zde ovšem nebyl vývoj pochopitelně tak jednoduchý, snaha o zrušení cenzurních opatření měla úspěch zejména v prvních letech existence Výmarské republiky.

byla v tomto ohledu poznamenána jistou diskontinuitou a nedůsledností. Důvody rozdílů nelze jednoduše vysvětlit. Rozhodně však souvisely s aktuálním rozložením sil uvnitř i vně literárního pole a jeho vztahy k poli politickému. Neméně důležitá byla rovněž povaha státní ideologie a vazby lidovýchovných institucí i reprezentantů literárního pole k ní. O tom, jak křehký a zranitelný tento celek byl a jak zásadní vliv mohly mít jeho proměny na literární komunikaci, názorně svědčí vývoj, jímž střední Evropa prošla již v druhé polovině třicátých let 20. století.

Prameny

BIRETT, Herbert (ed.)

1995 *Verbotene Druckschriften in Deutschland. Eine Dokumentation 2. Schmutz und Schund* (Vaduz: Topos)

BRUNNER, Karl

1908 *Unser Volk in Gefahr! Ein Kampf ruft gegen die Schundliteratur* (Pforzheim: Volkstümliche Bücherei)

MEISSNER, Alfréd

1929 „Tiskové zákony ministerstva spravedlnosti“, *Lidové noviny* 37, č. 646, 24. 12., s. 2

O PORNOGRAFII [...]

1927 *O pornografii a braku v literatuře* (Praha: Masarykův lidovýchovný ústav)

PEROUTKA, Ferdinand

1927 „Poznámky z týdne“, *Lidové noviny* 35, č. 66, 7. 2., s. 1

SCHULTZE, Ernst

1909 *Die Schundliteratur. Ihr Wesen. Ihre Folgen. Ihre Bekämpfung* (Halle: Verlag der Buchhandlung des Waisenhauses)

Literatura

BEUTIN, Wolfgang (ed.)

2001 *Deutsche Literaturgeschichte. Von den Anfängen bis zur Gegenwart* (Stuttgart/Weimar: J. B. Metzler)

ENGELSING, Rolf

1973 *Analphabetentum und Lektüre. Zur Sozialgeschichte des Lesens in Deutschland zwischen feudaler und industrieller Gesellschaft* (Stuttgart: J. B. Metzler)

JANÁČEK, Pavel

2004 *Literární brak. Operace vyloučení, operace nahrazení, 1938–1951* (Brno: Host)

LANGEWIESCHE, Dieter

1989 „Volksbildung“ und ‚Leserlenkung‘ in Deutschland von der wilhelminischen Ära bis zur nationalsozialistischen Diktatur“, *Internationales Archiv für Sozialgeschichte der deutschen Literatur* 14, č. 1, s. 108–125

POKORNÝ, Jiří

2003 *Lidová výchova na přelomu 19. a 20. století* (Praha: Karolinum)

STRUCK, Wolfgang

1999 „Sociální funkce a kulturní statut literárních textů neboli: autonomie jako heteronomie“, přel. Miroslav Petříček, in Miltos Pechlivanos, Stefan Rieger, Wolfgang Struck, Michael Weitz (eds.): *Úvod do literární vědy* (Praha: Herrmann & synové), s. 184–199 [1995]

ŠIMEČEK, Zdeněk

2002 *Geschichte des Buchhandels in Tschechien und in der Slowakei* (Wiesbaden: Harrassowitz)

WITTMANN, Reinhard

1999 *Geschichte des deutschen Buchhandels. Ein Überblick* (München: C. H. Beck) [1991]

Marginal literature at the edge of the law. On the dispute over “trash and obscenity” (not only) during the First Republic

This article is concerned with the problem of the law against “trash literature” and pornography in the First Czechoslovak Republic (1918–1938). It also focuses on the situation in Germany and the processes that influenced ideas regarding the necessity of similar legal norms. They are to be found in the expanding range on offer of popular literature, critical reflection on differences between popular and elite literature and the activity of the adult education movement. Its main goal was to form broad social circles: the control of publishing was one of its strategies. In Germany some specific laws and

institutions aimed at the restriction of the types of literature mentioned above were established. As a result, a large number of these books were banned. However, in the Czech milieu no specific law was passed against “trash literature” and pornography. Part of the so-called small press law (1933) with relevant instructions was not implemented. The difference in the results of the process in Germany and Czechoslovakia were connected with the distribution of power inside and outside the literary field and the relationship of this field to the political field. An important role was also played by the relationship between state ideology and representatives of the literary field and adult education institutions.

Keywords

pornography, trash literature, adult education, censorship